

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА**

На правах рукопису

**ПРИШЛЯК
Володимир Васильович**

**МІЖРЕГІОНАЛЬНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНІ
(кінець XVII — 60-ті рр. XVIII ст.)**

Спеціальність 07.00.01. — Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів — 1996

94(477)

AB 36.563

Дисертацією є рукопис

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

Робота виконана у відділі історії українознавства імені Івана Крип'якевича

00674118 (R)

Науковий керівник — Ісаєвич Ярослав Дмитрович,
доктор історичних наук,
академік НАН України.

Офіційні опоненти — Задорожний Володимир Євгенович,
доктор історичних наук, професор
— Шиян Раїса Василівна,
кандидат історичних наук, доцент.

Провідна організація — Національний університет
«Києво-Могилянська Академія».

Захист відбудеться 13 вересня 1996 р. о 15⁰⁰ годині
на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д. 04.09.01 в Інституті
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (292026, м.Львів,
вул.Козельницька, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Автореферат розіслано «10» серпня 1996 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Ф.І.Стеблій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Торгівля завжди виконувала не лише суто економічні функції, але й була важливим засобом спілкування та взаємного обміну здобутками культури. Михайло Грушевський слушно називав її життєвим нервом і першою підоймою економічного життя¹. У складному історичному процесі переходу від аграрної цивілізації до індустріального суспільства торгівля була основною формою економічних зв'язків як між містом і селом, так між регіонами й їх частинами. Оскільки територія України впродовж віків була поділена політичними кордонами різних держав, то економічні, насамперед торговельні, зв'язки між українськими землями, стали одним з чинників, що сприяв етнічній та національно-політичній консолідації українського народу.

Під впливом марксистської методології в історичних працях 1950–80-х років часто перебільшувалася економічна детермінованість історичного процесу, натомість питання політичного характеру вважалися другорядними. Було визнано неактуальним і докладне вивчення економічних процесів давніх епох. Із здобуттям Україною незалежності спостерігається закономірний процес пожвавлення досліджень проблем політичної минувшини, а історико-економічні студії тимчасово відійшли на другий план. Економічна історія України перехідного періоду від пізнього середньовіччя до нової доби, і зокрема міжрегіональна торгівля, вивчена недостатньо. Цим пояснюється вибір і актуальність теми даної дисертації.

Територіальні рамки дослідження визначені межами українських регіонів у складі Російської імперії (Гетьманщина, Слобідська Україна і Запоріжжя) та Речі Посполитої (Київське, Брацлавське, Подільське, Волинське, Руське, Белзьке, частково Берестейське і Підляське воєводства). Через те що Закарпаття і Північна Буковина розвивалися в істотно відмінних політичних умовах під владою Габсбурзької і Оттоманської імперій, вони у дисертаційній роботі спеціально не розглядаються.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ, 1995. - Т. VI. - С.3.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період кінця XVII -60-х років XVIII ст. Нижню часову межу становить 1699 р. - Карловицький мир, за умовами якого Поділля звільнено від турецького панування. З початком XVIII ст., на думку Ф. Броделя, завершився "старий порядок" у розвитку європейської цивілізації². Верхня межа - початок 1760-х років, коли закінчився відносний занепад і почалося певне піднесення в економіці Речі Посполитої, і, зокрема, загальне пожвавлення товарного виробництва і товарного обігу, яке співпадало з початком обмежених політичних реформ за правління короля Станіслава-Августа Понятовського (1764-1795)³. Одночасно 1764 р. в Гетьманщині було скасовано інститут гетьманства, що стало вирішальним кроком до остаточної ліквідації української автономії⁴. З кінця XVIII ст. в торгівлі з'явилася нова тенденція - орієнтація українських регіонів на чорноморські порти, що відкривало інший вихід на ринки Західної та Південної Європи.

Історіографія та ступінь дослідження проблеми. Тема торговельних зв'язків між українськими землями наприкінці XVII-60-х роках XVIII ст. досі спеціально не виділялася і окремо не досліджувалася ні у давній, ні в сучасній історичній науці.

В українській історіографії 1900-1930-х рр., досягнення якої довгий час свідомо замовчувалися або фальшувалися з відомих ідеологічних причин, є вартісні дані з історії цих взаємин. Першими, хто в контексті досліджень на інші теми згадував також і про міжрегіональні контакти даного періоду, були О. Лазаревський і М. Плохинський. Зовнішня торгівля Гетьманщини стала предметом спеціального дослідження І. Джиджори - учня М. Грушевського. У своїй праці - "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр." він зумів висвітлити політичні та економічні обставини, в яких перебувала

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Структура повсякденності: можливе і неможливе. - Київ, 1995. - Т.1. - С.49.

³ Szelaḡowski A. Rozwój ekonomiczny i społeczny w Polsce do roku 1795. - Lwów, 1907. - S.672; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.) - Warszawa, 1953. - S.252.

⁴ Kohut Z.E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s - 1830s. - Cambridge, Mass., 1988. - P.300.

українська торгівля післямазепинських часів. Заслужують на окрему увагу коротка розвідка про коломийську солеторгівлю в Гетьманщині та стаття про книготоргівлю в українських землях XVIII ст. В. Модзалевського. Місце торгівлі та її характер у системі господарства Гетьманщини ґрунтовно висвітлено в нарисах М. Слабченка, які допомагають з'ясувати й контакти Лівобережної України з українськими землями у складі Речі Посполитої. Дослідник підкреслив важливість транзитної торгівлі з Польщею, вказав на труднощі, які стояли на заваді нормальному функціонуванню товарообміну, подав свій варіант головних торговельних шляхів.

Докладний аналіз розвитку товарного виробництва на прикладі мануфактур у Гетьманщині, а також характеристику економічної політики Росії стосовно самостійної української торгівлі подано у праці О. Оглоблина. Питання фінансового устрою і, зокрема, ввізного та вивізного мита в Гетьманщині цікавили харківського історика В. Барвінського. Роль єврейських купців у міжрегіональній торгівлі окреслюють раніше недруковані документи, що подані в додатках до статті В. Рибинського. Стан експортно-імпортних торговельних операцій висвітлювала наукова розвідка з документальними додатками В. Дубровського, який схилився до думки, що за кількістю, асортиментом і важливістю товарів, що довозилися для споживання у першій чверті XVIII ст., Гетьманщина була міцніше зв'язана з Польщею і Туреччиною, ніж з Росією. Автор наголосив також на винятковому значенні для досліджень проблем торгівлі виявлення та публікації архівних фондів митниць.

Серед студій з історії торгівлі Гетьманщини першої половини XVIII ст. виділяється вагомий доробок представника київської історичної школи М. Грушевського - М. Тищенка. Три збірки документів з історії торгівлі, підготовлені до друку М. Тищенком у 30-х роках, не було опубліковано, а матеріали, які він зібрав, пізніше й зовсім втрачено. Малодосліджені проблеми зовнішньої торгівлі Гетьманщини розглядалися також у працях Д. Оляччина. Історію чумацтва як унікальної форми торговельних об'єднань в

Україні та його роль у міжрегіональних контактах в загальних рисах висвітлено у статтях Н. Букатеви́ча та Я. Риженка.

Дослідження з історії товарообміну Слобідської України започаткували праці Д. Багалія. Торговельні взаємини Запоріжжя з іншими українськими регіонами фігурували у працях Д. Яворницького і статті Є. Загоровського.

Окремі аспекти міжрегіональної торгівлі висвітлені у дослідженнях сучасної української історичної науки. Монографія І. Слабєєва, зокрема, донині залишається найґрунтовнішою студією з чумацько-візницького промислу. Склад та обсяг львівського імпорту, а також торговельні зв'язки Львова з іншими українськими містами детально проаналізовано у монографії В. Інкіна та статті Я. Кіся. Торговельні контакти Дрогобича з найближчими та більш віддаленими українськими регіонами згадуються у статтях Я. Ісаєвича. Міжрегіональні торговельні взаємини займали чільне місце у роботах І. Шульги, які присвячені, здебільшого, другій половині XVIII ст. У цьому контексті за-слуговують на увагу також розвідки В. Кулаковського.

Спроба порівняння шляхів розвитку товарообігу, формування купецтва та джерел нагромадження купецького капіталу в містах Лівобережжя та Правобережжя наприкінці XVII - на початку XVIII ст. здійснено у монографії О. Компан. Про збут донецької солі йдеться в розвідках В. Пірка. Деякі матеріали, що стосуються даної теми, згадано в нарисах В. Грабовецького, який історію Прикарпаття і Гуцульщини розглядає у контексті економічних, політичних і культурних взаємозв'язків з Наддніпрянщиною. Розвиток торгівлі у Карпатському регіоні висвітлено також в історико-етнографічному дослідженні Ю. Гошка. Вплив торгівлі на соціально-економічні відносини в Галичині середини XVIII ст. прослідковано у монографії Т. Балабушевич.

У російській історіографії про міжрегіональний аспект згадано в одній з перших праць про російську торгівлю XVIII ст. М. Чулкова і джерелознавчій статті О. Кізоветтера. Серед новітніх досліджень варто відзначити монографію Б. Кафенгауза, в якій йдеться про участь українських регіонів у внутрішній торгівлі Росії, та статтю М. Волкова, де автор спробував показати конку-

ренцію між російськими і українськими купцями в Гетьманщині на тлі реформування митної системи в Російській імперії.

Питання торгівлі були об'єктом вивчення й у працях польських дослідників. Серед перших слід назвати роботу Ф.Гіжицького. На початку ХХ ст. в польській історіографії завдяки працям та науково-організаторській діяльності Францішека Буяка і його колег-послідовників було закладено фундаментальну основу для дослідження економічної історії Речі Посполитої. Окремі аспекти міжрегіональних торговельних взаємин висвітлено у працях С. Левицького, І. Шіпера, С. Вислоуха, Ю. Буршти, З. Гульдона, А. Гомецького, Я. Башановського і Є. Мотилевича.

Якщо йдеться про узагальнення досліджень історії торгівлі попередніх та пізніших періодів, то його відображено у збірці документів (Торговля на Україні, XIV - середини XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. - Київ, 1990) та монографічних працях О. Сидоренко, В. Задорожного, І. Гуржія, І. Гриценка, Б. Кругляка, статтях Р. Шиян, В. Кривоноса, однак період першої половини ХVIII ст. у цьому плані залишається своєрідною "білою плямою", яку і робить спробу заповнити дане дослідження.

Мета і основні завдання дослідження полягають у тому, щоб:

- проаналізувати суспільно-історичні та економічні обставини, що мали вплив на розвиток торгівлі;
- локалізувати основні напрямки торговельних шляхів, якими проводилася міжрегіональна торгівля, висвітлити стан мережі шляхів та їх правове регулювання;
- визначити місце і роль ярмарків та торгів у поживленні міжрегіональних економічних зв'язків;
- уточнити ступінь корпоративності, соціальну та етнічну структуру торгівців українських земель;
- охарактеризувати асортимент міжрегіонального товарообміну;
- показати вплив транзитної торгівлі на міжрегіональні контакти, розкрити значення українських земель у системі торговельних взаємин Сходу і Заходу Європи.

Без визначення ролі торговельних зв'язків важко уявити повну картину взаємовідносин, як політичних, так і культурних, між

розрізненими частинами українського етнічного материка. Дисертаційне дослідження ставить за мету спробувати відповісти на одне із суттєвих запитань: яким чином політична роз'єднаність позначалася на торговельних контактах між регіонами України і якою мірою ці контакти обмежували негативні наслідки політичної роз'єднаності.

Джерельна база дослідження. Надзвичайна розпорошеність свідчень по численних фондах, що зберігаються в різних архівах та рукописних відділах бібліотек, і нерівномірність їх розподілу по регіонах і періодах зумовили деяку складність опрацювання теми. Найбільший масив джерел становлять неопубліковані документи, виявлені автором у Центральному державному історичному архіві України у м.Києві (в основному - це справи з фондів Київського губернського управління та Генеральної військової канцелярії); у Центральному державному історичному архіві України у м.Львові; у фонді-збірці О. Лазаревського в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України; у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, передусім у справах Яблоновських.

Певну трудність для дослідження даного періоду становить неоднотипність джерел, яка зумовлена різною канцелярською практикою в Російській імперії та Речі Посполитій. Матеріали з історії міжрегіональної торгівлі Гетьманщини, Слобідської України і Запоріжжя зустрічаються у трьох групах документів. Перша - нормативні акти, зокрема універсали гетьманів, царські та сенатські укази, які стосувалися торговельного законодавства. Крім гетьманів, безпосередніми та дотичними справами торгівлі в Гетьманщині займалися Генеральна військова канцелярія (ЦДІА України у Києві, ф.51), Генеральний військовий скарб (ф.52), Генеральний військовий суд (ф.56), Київське губернське управління (ф.59), а у міжгетьманський період 1734-50 рр. - канцелярія міністерського правління (ф.55). До цих службових, за своїм походженням, джерел відносяться документи Коша нової Запорізької Січі (ф.229), канцелярської комісії слобідських полків (ф.1780), 1 Малоросійської колегії (ф.53), полкових і сотенних канцелярій, міських магістратів і ратуш Гетьманщини (фонди 64, 1376

та ін.). Урядові укази містять дозволи або заборони вивозити окремі види товарів, надання торговельних пільг російським і грецьким купцям, спрямування торговельних шляхів у закордонній торгівлі, зокрема регулювання товаропотоків через Архангельськ, Ригу і Санкт-Петербург, що часто характеризує протекційно-регламентаційну політику Російської імперії в Україні.

Друга група - це подорожні грамоти, які мусив мати кожен купець, який збирався на ярмарки у віддалені міста або за кордон. Записи всіх подорожних заносилися у спеціальні реєстри, куди занотовували також і відомості про товари, що підлягали конфіскації на прикордонних митницях. До цієї групи належать відомості про збір подорожних мит із закордонних торговців, який перебував у віданні Київської губернської канцелярії. Цінну інформацію подають рапорти-донесення командирів прикиївських форпостів на російсько-польському кордоні про переміщення торговців, заяви-клопотання купців про видання їм виїзних паспортів, а також самі паспорти-перепустки, які видавала Київська губернська канцелярія торговцям, що перетинали кордон, карантинні розпорядження тощо. На жаль, аналогічні документи (глейти, митні записи) з українських земель Речі Посполитої збереглися фрагментарно.

Третю групу становлять численні приватні угоди між купцями, судові справи про торгівлю, купецькі "меморіали", скарги і т.п.

Джерельною основою для висвітлення міжрегіональних контактів стали також архівні публікації. Це стосується актів державного управління, зокрема Повного зібрання законів Російської імперії, сенатського архіву, актів грецької колонії в Ніжині, опублікованих архівних матеріалів під редакцією М. Судієнка, А. Андрієвського та ін., фамільних архівів, а також значної частини документів, що побачили світ у вигляді додатків до статей у виданнях ВУАН 20-30-х років та інших збірках документів, які стали нині бібліографічними раритетами. Серед нових видань у роботі використано збірник актових текстів (Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів. - Київ, 1993).

Матеріалами для вивчення торгівлі в українських землях Речі Посполитої служать насамперед адміністративно-правові джерела,

зокрема королівські та магнатські грамоти, що надавали містам привілеї на ярмарки і торги, складське право, визначали напрями торговельних шляхів і звільняли купців від мита. До них долучаються законодавчі джерела, а саме тексти конституцій Речі Посполитої та спеціальні сеймові постанови, що стосуються розміщення складських центрів на території воєводств, безпеки, упорядкування і правового регулювання торговельних комунікацій, митні тарифи та інструкції. Відомості про торгівлю знаходимо у постановах Вишенського сеймику, які опубліковано в "Aktach grodzkich i ziemskich" (томи 22-23).

Виняткове значення для дослідження цієї проблеми мають неопубліковані митні книги-реєстри, люстрації ярмаркових зборів, квитанції (квити), угоди-контракти між купцями у гродських книгах, конфліктні та судові справи про порушення укладеного контракту, судові записи про "затяжні" позики, а також господарські рахунки фільварків (ЦДІА України у Львові, фонди 5, 17, 181 та ін.). Важливим джерелом про розвиток торгівлі є актові книги міст (фонди 24, 29, 52). На основі записаних у міських книгах угод про купівлю-продаж можна визначити розміри торговельних операцій і прослідкувати, як розвивалися стосунки між різними групами купців. Для реконструкції мережі найважливіших торговельних комунікацій цінний матеріал містять картографічні джерела.

Об'єктом дослідження є торговельні контакти між українськими регіонами Російської імперії та Речі Посполитої як один із консолідуючих чинників у соціально-економічному розвитку України наприкінці XVII - 60-х роках XVIII ст. **Предметом** дослідження стали суспільно-історичні умови, головні напрями, основні тенденції та закономірності, а також динаміка розвитку міжрегіональних взаємин.

Методологічні засади дисертації складають загальнонаукові методи дослідження, що ґрунтуються на принципах історизму. Комплексний аналіз джерельної бази, здійснюється з використанням порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного і картографічного **методів**. Можливість застосування статистичного методу в дослідженні обмежувалася станом джерел, їх різнотипністю і розпорошеністю. **Методика дослідження** формувалася під впливом

принципів, які були висунуті у працях соціально-економічного змісту істориків-позитивістів і розвинуті істориками французької школи "Анналів", серед яких найбільший вплив на напрям дослідження справив Фернан Бродель (1902-1985).

Наукова новизна роботи полягає у постановці й дослідженні проблеми торговельних взаємин між українськими регіонами у першій половині та середині XVIII ст. На основі архівних та опублікованих джерел проаналізовано історичні умови, форми організації та розвиток міжрегіонального товарообміну в Україні на початку нового часу. Вперше докладно висвітлено проблему соціальної та етнічної стратифікації купецтва українських земель, з'ясовано стан торговельних комунікацій та запропоновано їх картографічне вирішення.

Основні положення дисертації, що виносяться на захист:

1. Територіальне розмежування основного масиву українських земель між різними державами перешкоджало зміцненню економічних зв'язків - підвалини для формування національного ринку. Відсутність централізованого ринку з вільною циркуляцією товарів у національному масштабі зумовлювало розвиток торгівлі в українських землях, що поступово втягувалися в орбіту комерційних інтересів цих держав. З кінця XVII ст. до 60-х років XVIII ст. прослідковується процес поглинання торгівлі українських регіонів, відповідно - у російський та польський ринки.

2. Товарне виробництво збіжжя, відгодівля волів, солеваріння були підґрунтям для міжрегіональних торговельних взаємин, які спричинили певну взаємодоповнюваність господарських комплексів українських земель. Цьому сприяли спорідненість рівнів економічного розвитку, територіально-географічна близькість, наявність регіонально зінтегрованих шляхів сполучення, стан яких підлягав законодавчим регламентаціям.

3. Митні системи Гетьманщини і Запоріжжя суперечили централізаторським намаганням Російської імперії в економічній сфері. Митна політика в українських землях Речі Посполитої відзначалася фіскалізмом і в той же час передбачала необмежений безмитний вивіз сільськогосподарської продукції з магнатських

фільварків, що істотно сковувало діяльність купецтва в умовах економічної кризи і політичної нестабільності.

4. Основною формою міжрегіонального товарообігу були ярмарки. Помітне зростання чисельності ярмарків та їх спеціалізація в українських землях першої половини XVIII ст. дає підставу твердити про процес регіоналізації торгівлі. В умовах поєднання грошової і товарної форм торгівлі, прямого товарообміну, змішаних розрахунків, при кредитному і контрактовому оформленні купівлі-продажу ярмарки були оптимальним виходом до економічних зв'язків між роз'єднаними землями.

5. Соціоетнічну структуру торгівців визначали їх станово-майновий статус та етнічно-релігійна приналежність. У Гетьманщині диференціювалася торгівля старшинська (можна навіть твердити про утворення "протокапіталістичного" старшинсько-купецького елементу), козацько-селянська і міщанська. Торговельна спроможність професійного купецтва і козацько-селянської верстви у вигляді досить поширеного чумацького торгово-візничого промислу може бути доказом існування тут специфічних для України організаційних форм торгівлі. В українських землях Речі Посполитої у цей період домінували торговельні операції магнатерії та шляхти, єврейських купців, останні з яких поступово здобули перевагу в міжрегіональних торговельних контактах.

6. Інтенсивність торговельних взаємин між різними землями була неоднаковою. Торговельні зв'язки між Гетьманщиною і Правобережжям, Запоріжжям і Слобожанщиною були природними і сильнішими, ніж їх контакти з іншими землями. Але і між такими віддаленими і політично відірваними регіонами, як західно-український і Гетьманщина також підтримувалися торговельні стосунки, які добре простежуються у торгівлі коломийців.

7. Транзит через Україну в системі зв'язків Сходу і Заходу Європи структурно доповнював торговельні контакти між регіонами. До середини XVIII ст. відчутна частинна інтегрованість усіх українських земель у загальноєвропейський господарський організм. Серед центральноєвропейських міст - контрагентів українських, особливо протягом перших десятиліть XVIII ст. - залишилися Гданськ, Кенігсберг, децю довше - Вроцлав. Для Лівобе-

режної і Слобідської України помітної ваги набрали торговельні стосунки з Росією.

Практична цінність. Матеріал дисертаційної роботи може бути використаний для подальшого дослідження теми і суміжної проблематики, що дасть змогу поглибити і конкретизувати знання про торгівлю українських земель окресленого періоду. Відомості та висновки дисертації доповнять зміст університетських курсів з історії України на історичних та економічних факультетах, стануть потрібним науковим матеріалом у підготовці спецкурсів та спецсеминарів з проблем економічної історії України XVII-XVIII ст., допоможуть при складанні історичних карт.

Апробація дисертаційної роботи відбулася на засіданнях відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, а також у доповіді на засіданні Історичної комісії НТШ у Львові; у виступах на міжнародних наукових конференціях: "Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури" (Тернопіль, 1991), "Михайло Грушевський і львівська історична школа" (Львів, 1994), "Полісся: етнос, традиції, культура" (Луцьк, 1995); на Шостій Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства (Луцьк, 1993), на республіканській науковій конференції, присвяченій "Атласу історії культури Волинської області" (Луцьк, 1991), на регіональній науково-теоретичній конференції, присвяченій 105-річчю з дня народження І. Крип'якевича (Івано-Франківськ, 1991), на обласних історико-краєзнавчих конференціях. Результати і окремі аспекти дослідження викладено у статтях і матеріалах. На тему дисертації підготовано і здано до друку дві історичні карти для атласів.

Структуру дисертації визначив проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу. Вона складається з вступу, трьох розділів і висновків, списку використаних джерел й літератури; у додатках подано карту "Торговельні шляхи українських земель. Кінець XVII - 60-ті роки XVIII ст." і таблиці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність, територіальні та хронологічні рамки теми, міститься аналіз ступеня дослідження проблеми та огляд джерельної бази, визначено мету і основні завдання, методи, наукову новизну дослідження.

У першому розділі *"Історичні умови розвитку торговельних зв'язків"* з'ясовано політичні та економічні обставини, в яких розгорталися торговельні взаємини між українськими регіонами. Кінець XVII - 60-ті роки XVIII ст. - складний період співіснування в українських землях різних державних утворень. На більшій частині національної території політично-державний устрій продовжували визначати Річ Посполита і козацька республіка - Гетьманщина, яка протягом першої половини XVIII ст. була зведена до рівня автономної провінції Російської імперії та, врешті-решт, у 1764 р. позбавлена гетьманського самоврядування.

Політичний поділ основного масиву українських земель на Правобережжя і Лівобережжя стояв на заваді торговельним контактам, які відбувалися всупереч цьому розподілові. Дніпром проходила значна частина російсько-польського державного кордону. 1714 р. київському губернаторові Д.Голіцинові за погодженням з гетьманом Іваном Скоропадським доручено встановити вздовж всього російсько-польського кордону російські військові застави на базі аванпостів, що діяли тут з 1708 р. 19 застав, що виникли як прикордонні форпости з військовими загонами, утворили Київську форпостну лінію, яка своєрідним трикутником облягала київські околиці та цілеспрямовано скеровувала торговельний рух головним чином до Києва. Найбільше переміщення людей і товарів концентрувалося на Васильківському форпості, який був головним. У 1754 р. згідно сенатського указу замість форпосту у Василькові було засновано прикордонну митницю з Межигірською, Стайківською, Переяславською і Сокиринською заставами. Лише за 1764 р. обсяг річного прибутку в казну від головної Васильківської митниці складав близько 13500 крб.

На стан торгівлі впливали війни, що відбувалися в окреслений період: Північна війна (1700-1721), боротьба за польський престол

протягом 1733-1735 рр., російсько-турецька війна (1735-1739), а також демографічні зміни, зумовлені численними епідеміями (у 1701-1760 рр. - 30 щорічних спалахів чуми) та міграціями.

Суспільно-історичні умови розвитку торговельних взаємин значною мірою визначено економічною політикою держав, до складу яких входили українські землі. Поки в Лівобережній Україні зберігалися інститути національної державності, розвиткові торгівлі сприяла протекціоністська політика гетьманів. Універсалом 1699 р. Іван Мазепа заборонив судові санкції стосовно закордонних купців, видавав гетьманські паспорти для вільної торгівлі київським та львівським купцям. Подібні паспорти для подорожі у різні місця з метою торгівлі купці отримували і від Коша Війська Запорозького низового. Крім того, Січ надавала свій конвой для торгових людей, що проходили з товарами через запорізькі володіння. Універсали Івана Скоропадського та Данила Апостола також декларували права приїжджих торговців. Звід законів Гетьманщини 1743 р. передбачав за розбій над своїми та іноземними купцями смертну кару винуватцям, яких затримано на місці злочину.

Меркантилістська політика Російської імперії, де наростали тенденції до автаркії, спричинилася до цілого ряду обмежень торгівлі Гетьманщини у вигляді "заповідних товарів", переорієнтації торговельних шляхів на північні ярмарки і порти (заборонні царські укази 1701, 1709, 1714, 1715 рр. та ін.), регламентації торговельних контактів Запорозької Січі з Гетьманщиною із врахуванням лояльності Коша до політики царського уряду (грамота Петра I 1715 р. про заборону торгівлі із запорожцями-"зрадниками"), проявах дискримінації щодо окремих категорій купців, зокрема євреїв і т.п. На міжрегіональний товарообмін впливали політичні чинники і з боку Польщі. Кризові явища в її економіці породжували свавілля шляхтичів щодо торговців з лівого берега Дніпра. Досить послідовною була торговельна політика Австрії, яка у спеціальному трактаті 1727 р. з Польщею захищала традиційну українську торгівлю з Сілезією, розуміючи важливість та вигідність цих торговельних контактів.

У міжрегіональній торгівлі домінували сухопутні магістралі, на конфігурацію яких впливали ріки Дніпровського, Дністровського і Віслянського сточищ, що також доповнювали мережу доріг. Торговельні шляхи Гетьманщини в основному було зорієнтовано: 1) на захід та північний захід (Польща, Сілезія, німецькі землі, Прусія); 2) на південь (Крим, Волощина, Туреччина); 3) на північний схід (Росія). Торговельні шляхи українських земель Речі Посполитої тяжіли до водних магістралей по Бугу і Сяну. Західноукраїнський регіон виконував місію своєрідних воріт, через які здійснювалася транзитна і міжнародна торгівля. Специфіку мали так звані соляні, волові та татарські шляхи, які у процесі експлуатації виконували комплексні функції. Київ і Львів залишалися головними пунктами "горизонтального" (схід-захід) і, очевидно - провідного у міжрегіональних стосунках, та "вертикального" (північ-південь) напрямків, навколо яких снувалася комунікаційна мережа. Серед міжрегіональних торговельних артерій виділялися тракти Батурин-Львів, Харків-Белз, Київ-Берестя, які були відтинками міжнародних магістралей. Стан торговельних артерій перебував у полі зору урядових структур, про що свідчать донесення полкових канцелярій Гетьманщини та ухвали сеймиків Речі Посполитої.

Митна система Гетьманщини у вигляді індукти та еекти проіснувала до 1754 р. Її ліквідація, як і скасування митних бар'єрів між Росією та Україною, започаткували остаточне підпорядкування української торгівлі вимогам російського ринку. Торгівля Гетьманщини, яка досі була відносно незалежною від російської і самодостатньою, все більше інтегрувалася у загальноімперську. Незважаючи на ці несприятливі тенденції, досить високий розвиток торгівлі в Гетьманщині позитивно впливав на товарообмін у Слобідській Україні, де до 1756 р. зберігався козацький полковий устрій, хоча цей край і підпорядковувався безпосередньо російському урядові.

Доволі чіткою була митна система на Запоріжжі часів Нової Січі. Митні тарифи на території Вольностей Війська Запорізького низового поширювалися на всі види торгівлі та весь обсяг товарів, що підлягали продажу. Це давало змогу систематично поповнювати прибутки військового скарбу Коша.

В українських землях Речі Посполитої торгівля також підлягала регламентаціям, серед яких складське право, шляховий при-мус і система мит залишалися головними. Відносна впорядко-ваність митної системи королівським та сеймовим законодавством (митні тарифи 1703, 1738 рр.) не могла оздоровити загальної обста-новки у державі в період постійних війн, міжкоролівств, конфеде-рацій на тлі відчутної економічної кризи.

У другому розділі *"Форми організації міжрегіонального това-рообігу"* аналізується система ярмарків і торгів. Тут також з'ясо-вано питання про торговельні об'єднання, подано соціальну та етнічну структуру торгівців українських земель.

За умов існування в українських землях державних кордонів різних держав ярмарки були найстабільнішою формою господа-рських зв'язків між ними. Позиція Києва як головного торго-вельно-економічного центру збереглася і в окресленому періоді. Хоча місто належало до Російської імперії, воно залишилося своєрідною економічною столицею не лише для східної частини Правобережжя, але й для всього Лівобережжя. Значними осеред-ками ярмаркової торгівлі були також і полкові міста Гетьманщини (Ніжин, Стародуб) та Слобожанщини (Суми, Харків). У Гетьман-щині відбувалися і суто спеціалізовані ярмарки, як, наприклад, відомий у 30-х роках XVIII ст. кінний ярмарок у сотенному містечку Сосниці Чернігівського полку. Торгівля худобою перева-жала і на щорічних ярмарках у Пирятині Лубенського полку та в Полтаві, куди постійно приїжджали торгівці з Польщі, Сілезії і Туреччини.

В українських землях Речі Посполитої періодично після війн та епідемій проходив процес відновлення та кількісний ріст ярмаркової торгівлі. Регіональні осередки торгівлі тут, загалом, співпадали з центрами воєводств і великих повітів. Паралельно існували і такі самостійні ярмаркові центри, як Дубно, Язлівець, Ярослав та ін. Для українських регіонів Речі Посполитої (Руське, Белзьке воєводства, Волинь, Поділля) характерне було поєднання в одному місті чи містечкові ярмаркових днів у релігійні свята за католицьким та православним календарями, а то й повна перевага проведення ярмарків за "руським" календарем (особливо на

Волині). В Гетьманщині та Слобожанщині дні великих ярмарків однозначно визначалися за православним календарем.

Однією з поширених форм організації міжрегіональної торгівлі були контракти. Для правобережних українських земель першої половини XVIII ст. найбільше значення мали львівські контрактіві ярмарки. В умовах територіальної віддаленості українських регіонів свою позитивну роль у підтриманні торговельних контактів при загальній нестачі грошового капіталу відігравав комерційний кредит.

Розвиток торгівлі сприяв утворенню асоціацій купців, які налагоджували мережу торговельних зв'язків, розподіляли зони впливу і намагалися контролювати кругообіг торгівлі. Найвищий ступінь корпоративності серед торговців українських земель спостерігався у торговельних об'єднаннях чумаків, коломийців, єврейських, вірменських, грецьких, а певною мірою і російських купців. Більш демократичні засади Гетьманщини створювали умови для залучення ширшого кола соціальних груп до торговельних справ.

Ключові позиції у міжрегіональних взаєминах зберігало професійне купецтво. Багаті купці складали найвпливовішу частку міського патриціату. Цікаво, що у 1749 р. до стану повноправних міщан Гетьманщини вписували насамперед тих, хто займався торговельним промислом і "ходив у кримську і шльонську дороги" зі своїми товарами. У рапортах до Генеральної військової канцелярії, ревізійних книгах вони виступали під назвою "міщан, що бавляться купецьким промислом".

Насамперед українські гетьмани - одночасно великі землевласники, що самі входили до торговельно-промислової еліти Гетьманщини, орієнтували своє товарне виробництво на великі експортно-імпорتنі товаропотоки. Для здійснення торговельних операцій залучалася значна кількість приказчиків, шафарів, дозорців та челядників. Решта козацької старшини та особливо представники царської адміністрації в Україні теж вкладали свої капітали у закордонну торгівлю худобою.

Характерною особливістю регіонів на правому березі Дніпра була домінуюча роль магнатурії та шляхти у торговельних опера-

ціях. Товарне виробництво зерна у латифундіях Сенявських, Жевуських, Чарторийських, Любомирських на Поділлі та Волині, володіння П.Беное у Галицькій землі та інших магнатів і можновладців було зорієнтовано на вивіз до Гданська.

З соціальною була пов'язана і етнічно-релігійна структура торгівців. Багатоликість етнічної стратиграфії торговельного середовища визначалася насамперед інтегрованістю українських земель у західноєвропейські ринки. Разом з тим для Гетьманщини було характерне її поступове втягування у сферу обігу російського торговельного капіталу, який своєю конкуренцією обмежував передусім зовнішньоторговельні взаємини. В етнічному плані, особливо після Полтави і в ході дальшого обмеження автономії, спостерігалось нищення підстав власне української торгівлі. Внаслідок протекціоністської політики російських правителів, починаючи від Петра I з його заборонними указами щодо експорту та імпорту, головні торговельні пріоритети переходили з рук таких українських купців, як Якимовичі, Кричевці, Козляниці у руки московських, калузьких купців типу Строганових, Михайлових, Бриндових і царських можновладців як Меншиков та йому подібних. У другій половині XVIII ст. у Гетьманщині вже не було жодного купця-українця, який би володів 30-тисячним або більшим грошовим капіталом.

У міжрегіональних торговельних стосунках цього періоду зростала питома вага єврейських торгівців, значна частина яких традиційно були кредиторамі-лихварями. В умовах усталених на той час форм солеторгівлі євреї Коломиї надавали кредит коломийцям з Гетьманщини. Найбільшими центрами їхньої торгівлі були Броди, Львів, Жовква, Перемишль, Дубно, Заслав, Остріг, Шаргород. В українських землях Речі Посполитої, де польські шляхтичі та купці зберегли верховенство у торгівлі з Гданськом, вірмени тримали у своїх руках левантійську торгівлю, єврейські ж купці, крім частково Сілезії, опанували напрямки торгівлі з Гетьманщиною, Білорусією та Литвою. Транспортування покутської солі по всіх українських регіонах проходило, значною мірою, завдяки торговельній підприємливості євреїв, що, як правило, наймали місцевих мешканців-українців як допоміжну силу для налагод-

ження цього майже безперервного товарообігу. Євреї та вірмени, які в основному не жили в Гетьманщині та Слобожанщині, часто навідувалися туди для торгівлі. Переважно за посередництвом євреїв, вірменів, греків велася транзитна, посередницька торгівля, налагоджувався кредит, підтримувалися контакти з віддаленішими торговельними центрами Польщі, німецьких земель, Австрії, Молдавії, Волощини, Туреччини, Росії та інших країн.

Третій розділ *"Розвиток міжрегіонального та міжнародного товарообміну в українських землях"* присвячений основним статтям товарного асортименту міжрегіональних торговельних контактів та впливові транзитної торгівлі на ці зв'язки.

Одне з пріоритетних місць у міжрегіональних взаєминах традиційно займала солеторгівля коломийців. Солерозвізний сезон тривав з травня до жовтня, проте найбільше солі вивозили у липні-вересні. Коломийську, ланчинську, косівську, солотвинську, як і дрогобицьку, долинську і калузьку сіль збували у сусідніх українських регіонах.

Торговельні стосунки Гетьманщини із Запоріжжям, і навпаки, ґрунтувалися на зерновій, рибній та соляній торгівлі. Русло торговельних взаємин українських земель з Кримом проходило безпосередньо через володіння Війська Запорізького низового. Запорозькі торговці із сіллю, соленою та в'яленою рибою та іншими товарами постійно їздили в Гетьманщину для торгівлі. У червні 1725 р. через Кременчуцький, Переволочанський та Лялинський форпости було пропущено 806 возів з кримською сіллю. Загальна ж сума вивозу товарів з Гетьманщини на Запоріжжя у першій половині XVIII ст. сягала до 500 тис. крб.

Іншим вагомим чинником у міжрегіональному товарообміні була торгівля збіжжям, що поживлялася у період кризових ситуацій. Виснажена військовими постоями Гетьманщина за традицією зверталася за збіжжям на правий берег Дніпра. У 1744 р. через Васильківський, Трипільський і Безрадицький прикордонні форпости пройшло, як свідчать документи, понад 350 селян із 250 возами зерна із 41 села придніпровського Правобережжя. Зерновий ринок західноукраїнського регіону найбільшою мірою забезпечувало й регулювало Поділля.

Всередині кожного регіону існували традиційні ринкові зв'язки, які й формували окремі локальні ринки. Торговельні контакти поступово зменшували ступінь замкненості цих місцевих ринків. У цілому, міжрегіональна торгівля була виявом тенденції до економічного зближення українських земель, однак в тодішніх умовах вона не могла витворити стабільних передумов для процесу формування всеукраїнського ринку. Проте мало місце відновлення після скорочення в роки Руїни та Північної війни товаропотоку між близькими та більш віддаленими українськими регіонами.

Велике значення для розвитку економічних зв'язків між регіонами мала їх участь у транзитній та посередницькій торгівлі. Гетьманщина досить активно розвивала експортно-імпортні операції зі своїми західними сусідами. Найбільші прибутки давала закордонна торгівля волами. Найвідомішою торговельною артерією, якою провадили волів у Центральну і Західну Європу, була "Шльонська дорога". У Сілезії (польська назва - Шльонськ, українська - Шлезьк), головними осередками, з якими підтримували зв'язки українські землі, були Вроцлав, Легніца, Бжег, Ополье, Ниса, Рацібож. На початку XVIII ст. важливою статтею торговельних відносин України зі Шлезьком, окрім волів, був тютюн. У 1714 р. Іван Скоропадський звертався з листом до лубенського полковника Андрія Марковича з приводу перепису купців, які торгують зі Шльонськом, Гданськом і Кролевцем (Кенігсбергом). З Сілезією худобою, а також воском жваво торгував і західноукраїнський регіон. За посередництвом Вроцлава в українські землі потрапляло німецьке, англійське і голландське сукно та книги. У торгівлі з Сілезією українські регіони були найбільш вигідною транзитною територією для російських торговців.

Іншим значним напрямком зовнішньої торгівлі українських земель залишався гданський. У цьому плані вигравав західноукраїнський регіон, що розташовувався на судноплавних притоках Вісли. На вивозі збіжжя, горілки, поташу та інших лісових товарів до Бугу і до Сяну спеціалізувалися латифундії та фільварки подільських, волинських і галицьких магнатів. Гданськ, як і Вроцлав, залишався центром торгівлі волами з східних українських земель. Через Гданськ в українські регіони йшла

значна частина західноєвропейського імпорту - "гданьщизни", зокрема дорогі тканини, предмети розкоші, "колоніальні" товари.

Торгівля з Кенігсбергом була третім великим напрямком українського експорту з Гетьманщини. Перше місце тут утримував Стародубський полк. У першій чверті XVIII ст. торговельні подорожі українського купецтва все частіше спрямовувалися до Риги, а також Архангельська, Санкт-Петербурга, Москви, Калуги та інших російських міст. У південному напрямі закордонної торгівлі пріоритет майже безроздільно залишався за Кримом і Туреччиною. У численних депутаціях до Петербурга, Кіш Запорізької Січі намагався відстояти і зберегти у своїх руках право на торговельне посередництво між Туреччиною і Росією. Українські землі були вигідною проміжною територією для "східних купців". Львів конкурував з Кам'янцем на Поділлі за право складу "східних товарів", яке у другій половині XVIII ст. переконливо завоювали Броди.

Аналіз фактів участі українських земель у європейській та євразійській торгівлі Речі Посполитої та Російської імперії, у посередницьких зв'язках Захід-Схід, Південь-Північ, у зворотних та компонованих напрямках, свідчить про взаємну зумовленість міжрегіональних і міжнародних торговельних зв'язків.

У висновках узагальнено основні підсумки дисертаційного дослідження. Співставляючи розглядуваний період з попереднім і наступним підкреслено, що після Руїни, в останні десятиліття XVII ст. простежується тенденція до пожвавлення міжрегіональних взаємин. Але зміцнення абсолютизму в монархіях, що поділили Україну, протидіяло загальноукраїнській інтеграції, особливо в останній чверті XVIII ст.

Таким чином, об'єктивні внутрішні суспільно-історичні умови для налагодження торговельних зв'язків між регіонами України наприкінці XVII - 60-х роках XVIII ст. формувалися в результаті взаємодії декількох головних чинників. По-перше, було досягнуто відповідного рівня розвитку товарного виробництва, що створювало деякий надлишок ресурсів для обміну між сепарованими один від одного українськими регіонами. По-друге, у процесі регіональної диференціації в українських землях історично склалася певна господарська спеціалізація, що видозмінювалася в економічних

системах Російської імперії і Речі Посполитої. Внаслідок неї власне і формувався попит на відповідні товари з інших земель. По-третє, подібно до політично роздробленої Німеччини, Україна в цей період не посідала державно-територіальної цілісності. Проте вигідне положення українських земель - помітних господарських одиниць на європейському Сході, розташування на історично випробуваних трансєвразійських торговельних шляхах сприяло розвитку транзитної торгівлі, яка стимулювала диверсифікацію експортно-імпортних операцій, що істотно впливало на структуру міжрегіонального товарообміну.

У перехідний період від аграрної цивілізації пізньосередньовічної Європи до індустріальної ери нового часу інтереси розвитку міжрегіональної торгівлі мали тенденцію ігнорувати політичне розмежування України і тому вона як впливовий інтеграційний фактор сприяла вирішенню однієї з наболілих проблем в українському національному питанні - проблеми єдності земель. Як в економічному, так і в політичному плані доба Гетьманщини - важливий етап у формуванні історичних передумов для етнічної консолідації всіх регіонів України.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. До історії взаємин західних і східних земель України за доби Гетьманщини // Україна в минулому: Зб.статей. - Київ; Львів, 1992. - Вип.1. - С.72-82.

2. Політико-економічні аспекти інтеграції українських земель за доби Гетьманщини // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. - жовтень 1993 р.). - Львів, 1994. - С.34-43.

3. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і львівська історична школа / Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. - Нью-Йорк; Львів, 1995. - Вип.1. - С.196-205.

4. Шляхи сполучення на Західному Поліссі у XVI-XVIII ст. // Полісся: етнос, традиції, культура. - Луцьк, 1996. - С.76-84.

5. Східне Поділля у зв'язках Східної Галичини з Наддніпрянською Україною й Росією в першій половині XVIII ст. // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1988. - С.21.

6. Західна Волинь у взаємозв'язках західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією в першій чверті XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк, 1989. - С.142-145.

7. Тернопіль і Тернопілля у взаємозв'язках західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією у першій половині XVIII століття // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Тернопіль, 1990. - С.24-26.

8. Україна першої половини XVIII століття в історичних розвідках І.М. Джиджори // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції. - Львів, 1990. - С.106-107.

9. Історичні події 30-х років XVIII ст. на Україні в інтерпретації М.П. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції молодих вчених, присвяченої 150-річчю з дня народження М.П. Драгоманова. - Київ, 1991. - С.30-32.

10. Західноукраїнська торгівля XVII-XVIII століть в історичних дослідженнях академіка І. Крип'якевича // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 105-річчю з дня народження Івана Крип'якевича. - Івано-Франківськ, 1991. - С.19-21.

11. Українські Карпати і Поділля: проблема історико-етнографічної спорідненості у працях В. Гнатюка // Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури: Тези доповідей і повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження Володимира Гнатюка. - Тернопіль, 1991. - С.180-183.

12. Галицько-наддніпрянські торговельні зв'язки в "Історії України-Руси" М. Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. - Івано-Франківськ, 1991. - С.59-60.

13. Торговельні контакти Галичини із Запоріжжям у першій половині XVIII ст. // 500-річчя українського козацтва і Галичина: Матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. - Івано-Франківськ, 1992. - С.32-34.

14. Ю. Целевич про козацтво // Історик, етнограф, педагог: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. - Івано-Франківськ, 1993. - С.41-42.

15. Волинь у міжрегіональній торгівлі українських земель першої половини XVIII ст. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.397-398.

SUMMARY

Pryshliak, Volodymyr. Interregional trade in Ukraine (the end of 17th through the 60-ies of 18th centuries)

A dissertation submitted in the fulfilment of the requirements for the academic degree of the Candidate of Sciences (History). Specialization 07.00.01. - History of Ukraine. Ivan Krypiakkevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 1996.

The thesis is devoted to the study of trading contacts between Ukrainian regions. The historical conditions of the development of these contacts are examined. The author analyses various forms of organization of the commerce, its main directions and trends as well as the dynamics of the interregional and international circulation of commodities.

АННОТАЦИЯ

Пришляк В.В. Межрегиональная торговля в Украине (конец XVII - 60-е годы XVIII в.)

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Институт украиноведения имени И. Крипякевича Национальной Академии Наук Украины, Львов, 1996.

Защищается рукопись диссертации, посвящённой исследованию торговых контактов между украинскими регионами в конце XVII - 60-х годах XVIII века. Рассматриваются исторические условия развития торговых связей, анализируются формы их организации, прослеживаются главные направления и тенденции, а также динамика развития межрегионального и международного товарообмена.

Ключові слова: торгівля, регіон, торговельні шляхи, торговець, купець, митна система, Гетьманщина, Слобідська Україна, Запоріжжя, українські землі Речі Посполитої.

Підписано до друку 30.07.1996р. Формат 60/84/16.
Папір друк. № 1. Друк офсет. Умов. друк. арк. 1,2.
Умовн. фарб. відб. 1,2. Обл.-вид. арк. 1,2. Тираж 100. Зам. 7.
Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського державного педагогічного інституту
м.Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2.

107.07.0

Ar 36.563

AB 36.563